

Možný, Ivo

Zaměstnaná žena a žena v zaměstnání

In: Možný, Ivo. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Vyd. 1. V Brně: Universita J.E. Purkyně, 1983, pp. 67-98

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121963>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZAMĚSTNANÁ ŽENA A ŽENA V ZAMĚSTNÁNÍ

S výjimkou několika mužů není nikoho třeba přesvědčovat, že ženy vždycky byly a stále jsou tou zaměstnanější polovinou lidstva. Tvoří polovinu populace světa, připadne na ně dvě třetiny odpracovaných hodin, deset procent vyplacených mezd a vlastní jedno procento světového majetku.⁵² Tyto paradoxy, jak jsme se toho už dotkli, jsou pro marxistu vysvětlitelné rozdílem mezi tržní a užitnou hodnotou lidské práce. Platí pro obyvatelstvo zeměkoule jako celku, historicky vzato jsou dnes menší než kdykoli dříve a v rozvinutých zemích nesrovnatelně menší nežli v zemích rozvojových. Zrychlujícím tempem jich ubývá.

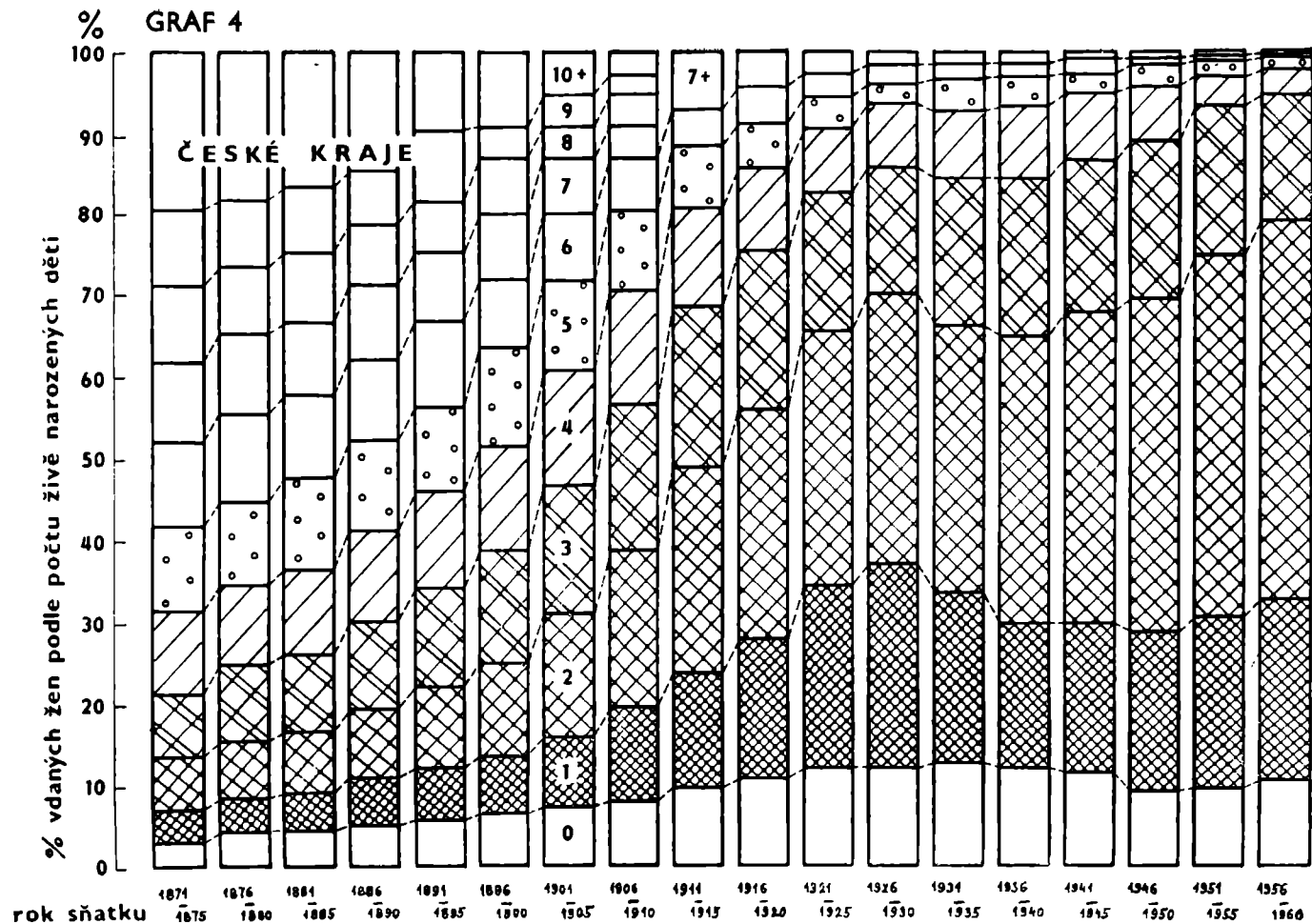
HISTORICKÉ PŘEDPOKLADY PŘEMĚNY SPOLEČENSKÉ POVAHY ŽENSKÉ PRÁCE

Je to dáno v zásadě třemi činiteli: v rodině ubývá dětí, podstatně ubylo práce v domácnostech a zásadně se změnila a zrychlujícím se tempem se dále mění povaha společenské práce, tedy té, jejíž výsledky přicházejí na trh a na niž je závislá socioekonomická reprodukce společenského života.

Jak u nás ubývá dětí v rodině, dokládá názorně graf 4, jenž zachycuje průběh a stav demografické revoluce v českých zemích.

Porodit deset dětí a zabezpečit je v období počáteční bezmocnosti a úplné závislosti znamená patnáct až dvacet let víceméně nepřetržitého těhotenství a kojení, kdy jedno dítě u prsu je nahrazováno druhým. Při střední

⁵² Podle odhadů *Světové organizace práce* pro rok 1980. Srovnej o tom *New Society*, vol. 57 (1981), N° 973.

VÝVOJ POČTU V RODINĚ NAROZENÝCH DĚTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH OD KONCE 19. STOLETÍ

délce života skoro poloviční než je dnes⁵³ a daleko tvrdších životních podmínkách nezůstávala ženě po skončení reprodukčního období už prakticky žádná volná energie, pokud jí zůstal ještě zbytek života. Mateřství už i jen fyzicky naplňovalo ženský život téměř beze zbytku, bez ohledu na to, že téměř třetina dětí umírala v raném věku.

Vliv zkrácení reprodukční fáze životního cyklu a vliv menšího počtu dětí v rodině a úloha těchto změn při osvobození ženy jsou dobře reflektovány. Ve společenském vědomí zůstává zachována jako nerealizovaná, latentní možnost představa rodiny s „kupou dětí“. Jak muži, tak ženy si uvědomují (často s jistou nostalgií), že současný stav je podstatně odlišný od klasického konceptu rodiny. Pociťují zřetelně, že moderní rodina je zásadně „jiná“, že tu došlo k výrazné změně a že tato změna otevřela ženám možnosti, které tu dříve nebyly. Některé ženy to pociťují i tak, že když už v dnešním přelidněném a neklidném světě není možno a ztratilo smysl vychovat kupu dětí, je třeba se zachránit před zplněním intenzivní angažovaností mimo rodinu.

Daleko méně ostře reflektovaná je ale druhá zásadní změna, která nás odděluje od světa, v němž vyrůstala ještě Barunka Panklová v ratibořickém údolí. Byl to totiž svět, kde každodenní chod domácnosti spotřebovával nesrovnatelně více a pro dnešního člověka už vlastně naprosto nepředstavitelně mnoho sil. Poukázali jsme v minulé kapitole na to, že ekonomická funkce rodiny nepatří ani zdaleka minulosti, jak to sociální teorie jednu dobu začala předpokládat; tu je třeba připomenout, že konfrontace tohoto předpokladu s realitou vedla sociální vědomí k opačné krajnosti, totiž k podcenění ohromných rozdílů mezi klasickými a současnými nároky domácnosti. V tradiční domácnosti totiž nešlo jenom o to, že každá kapka vody, které bylo v domě zapotřebí, se musela nejprve vytáhnout vědrem ze studny a donést do domu, či o to, že měla-li ta voda být teplá, muselo se nejdříve v otepi na zádech z lesa dříví přinést, pak je pořezat a poštípat, zatopit a udržovat oheň, vynášet popel a husím křídlem vymetat saze kolem kamnovce.

Šlo také o to, že společenská dělba práce byla — právě pokud se týkala statků konzumovaných v rodině — nesrovnatelně nižší, než je dnes, takže mělo-li být k obědu maso, bylo zapotřebí nejprve kuře zařznout, oškubat a vykuchat, zelí bylo zapotřebí nejenom na zahrádce vypěstovat, ale i před zimou nakrouhat, bosýma nohama do škopků našlapat a pak nechat ve sklepě vykvasit, na kompot ovoce sklidit a zavařit, marmeládu uvařit,

⁵³ V Čechách před sto lety (podle údajů z let 1869—1880) dosahovala střední délka života žen 37 let, dnes dosahuje o něco více než 74 let. Nízká naděje na dožití byla zajisté dána především vysokou kojeneckou úmrtností, ale i když vyloučíme zcela její vliv, zůstane velký rozdíl. Ze 100 děvčátek, které se v roce 1868 dožívaly jednoho roku, nedožilo se jich padesáti let věku 35, z těch, které měly jeden rok o pouhých století později, nedožijí se, při současných mírách úmrtnosti, padesátky jenom asi čtyři. (Výpočet podle Kučera, 1981 a Srb, 1967 a 1981.)

máslu ustloukat a med od včel z plástů vytočit a plásty na svíčky roztopit. Vejce bylo možno koupit jen ve městech a dětské šaty ani tam ne. V rodinách, kde se už na ně netkalo doma plátno a nepředl len, tam se doma určitě aspoň šily a donekonečna přešivaly a opravovaly, stejně jako pracovní oděv a sváteční „kroje“ pro dospělé. U Erbena to zní kouzelně poeticky, ale v každodenní realitě to byla pro všechny ženské v domě dřina od svítání do setmění, od chvíl, kdy se přestaly držet maminčiny sukně, do té doby, dokud jejich zchromlé ruce dokázaly ještě aspoň peří drát. Moderní technologie je pro člověka nebezpečná také naprostou samozřejmostí svého fungování. Pokud jede, přestáváme ji vnímat, a tím také ztrácíme možnost porozumět důsledkům, které má pro náš život. Při otočení kohoutku s teplou vodou nad kuchyňským dřezem nám nic nepřipomene rozdíl mezi ním a rumpálem u studny a otepí dřeva po lese sesbíranou. Přesto ten rozdíl tu je a už před automatickými pračkami, mixéry a myčkami nádobí uvolnil⁵⁴ v životě ženy takový prostor, že celý systém jejich sociálních rolí to umožňuje a nutí od základu přestavět. A naráz: na změnu po tisíciletí zavedeného systému byly tři, čtyři generace času. Společnost — jako příroda — nesnáší prázdno. Vzniklý prostor musel být bez prodlení vyplněn. Dosud žijí ženy, které chodily pro vodu a topily dřevem. Můžeme se divit, že se v nových poměrech, ať jsou jakkoli lepší než ty staré, ještě necítíme jistě?

Třetí okruh změn, o které se opírá přestavba vnitřní struktury ženské sociální role, jsou změny v povaze práce, souhrnně označované jako „vědeckotechnická revoluce“. Je třeba ovšem poznamenat, že základ k nim byl položen dříve, v revoluci průmyslové. Už v polovině devatenáctého století mohl konstatovat Marx (1974: 336), že „práce se už tolik nejví jako uzavřená do výrobního procesu, nýbrž člověk je ve vztahu k výrobnímu procesu samému spíše dozorcem a regulátorem...“. Dnes není ani zapotřebí geniality Marxovy, abychom si všimli, že postavení člověka ve výrobním procesu je radikálně odlišné od způsobů výroby obvyklých v tradičních společnostech. Nezměnily se jen vztahy lidí ve výrobě, které nejprve na bázi soukromého vlastnictví daly vzniknout kapitalistické organizaci výroby a společnosti, a pak, po další hlubinné restrukturalizaci výrobních vztahů, pro naši společnost radikálně novému klimatu socialistického výrobního podniku a socialistické organizace práce ve všech sférách veřejného života. Změnily se i nástroje a technologie, tedy způsob a obsah práce samé, a změnily se i proporce společenských nároků na výrobu a služby.

To všechno ve svém souhrnu otevírá také ženám přístup k práci, která vytváří statky s hodnotou směnnou, a nikoliv jenom užitnou. Ženy

⁵⁴ Moderní hospodyně má k dispozici strojové vybavení o přibližně stejném výkonu, jaký připadal na jednoho továrního dělníka kolem roku 1914, tj. asi dvě koňské síly (Young, Willmott, 1973:98).

v tradiční společnosti totiž nebyly pouze připoutány k dětem a domácnosti vyčerpávajícími nároky mateřství a domácího hospodaření, ale byly také vytlačovány ze sféry veřejné povahou nároků, jež tato sféra na člověka kladla. Byly z ní také vytlačovány organizovaným a institucionalizovaným úsilím mužů, kteří si veřejnou sféru žárlivě střeží jako zdroj své identity a moci. Rozdíl mezi klasickým a současným stavem je opět tak velký, že přesahuje schopnost naší představivosti. Středověké cechy byly výlučně mužskou záležitostí. Do spolkových místností guildů ženy neměly přístup. Nejenom kováři a tesaři, ale také krejčí a kantoři, felčáři i tkalci — všude byli sami muži a tajemství svých řemesel přísně střežili. Karel Marx o tom napsal, že „... je charakteristické, že až do 18. století se jednotlivá řemesla nazývala „mysteries“ (tajemství) a do jejich hlubin mohl proniknout pouze člověk, zasvěcený empiricky i profesionálně. Teprve velkopřemysl roztrhl závoj...“.

Průlom do rigidních struktur středověkých a raně kapitalistických poměrů znamenal zavedení nových technologií, nové organizace práce a nové vztahy mezi lidmi ve výrobě. Nebudeme se tu plést historikům do řemesla a rekapitulovat celý proces, který vedl k dnešnímu stavu. Přehlédneme jenom krátce novou situaci z hlediska jejich výsledků pro ženu a rodinu.

Tak především spolu s tím, jak relativně ustupuje do pozadí věkovitý lidský problém zvládnutí přírody a vystupuje jako problém pro člověka současnosti zvládnutí „druhé přírody“, tedy hmotného a sociálního světa člověkem vytvořeného, posouvá se i u člověka—výrobce akcent z jeho specializované schopnosti pracovat s určitým materiálem na schopnost pracovat s lidmi. Technologický vývoj i nové zdroje energie nejprve zmenšily cenu lidské fyzické síly, a pak ji učinily zbytečnou. Primární i sekundární sektor, výroba potravin a hmotných statků, potřebují stále méně pracovníků a stále většího počtu pracovních míst je zapotřebí v terciéru, ve sféře služeb a organizace práce.

K těmto všeobecně platným charakteristikám přistupují v naší společnosti další, rozvinutému reálnému socialismu vlastní rysy. Se zánikem kapitalistických výrobních poměrů zákonitě ustupuje do pozadí nekompromisní konkurenční atmosféra ve sféře práce, individuální soutěžení každého s každým. Přísné kritérium výkonu, které automaticky vyřazovalo či přeřazovalo níže všechny, kdo sebe méně nestačili pro každé místo přesně formulovaným výkonovým nárokům, bylo nahrazeno komplexním hodnocením člověka. Práce se výrazně humanizovala, v pracovních kolektivech vládou daleko demokratičtější vztahy. Zbavena zákona maximálního zisku, zbavuje se organizace výroby depersonalizace a tíživé intenzifikace práce. Osobní vztahy mezi lidmi získaly potřebný prostor, vzniklo nové, socialistické klima ve výrobě i ve službách.

Z hlediska našeho tématu můžeme souhrnně konstatovat, že nové technologické postupy, náš způsob organizace výroby a služeb a pro naši

společnost charakteristické vztahy lidí ve výrobě působí, že v procesu produkce a reprodukce hmotného základu společenského života podstatně klesá význam některých kvalit, charakteristických pro muže. Platí to především pro význam fyzické síly a zdatnosti, ale zdá se, že to alespoň do jisté míry platí i pro mužskou agresivitu, dobovačnost, soutěživost, smysl pro hierarchizované vztahy ve skupině a další tradičně mužské vlastnosti. Na významu nabývají takové kvality, jako je opatrnost, pečlivost, vytrvalost, schopnost jemného rozlišování, odpovědnost a inteligence. A to jsou vlastnosti, které asi jsou — přinejmenším — rozloženy nezávisle na pohlaví.

Ženy tedy do zaměstnání mohou, protože se rozpadla pouta věčného mateřství a žentouru domácích povinností. Nacházejí dost pracovních příležitostí, protože zaměstnání, která svými nároky odpovídají možnostem a kvalitám žen, přibýlo natolik, že už jen z nemnohých je něco vylučuje. Ženy tedy vesměs zaměstnané jsou.

Ta krátká věta má ovšem svou dlouhou historii. Zajímavou, dramatickou a v jistém smyslu ještě neuzavřenou. Každý objektivní historický proces je vždy zároveň pro všechny, kdož jsou jeho účastníky, palčivým problémem možností a limitů subjektivní biografie. Přehlédněme ho tedy ještě jednou krátce z hlediska těch, kdož byli jeho subjekty, z hlediska mužů a žen.

REALIZACE ZMĚNĚNÝCH PŘEDPOKLADŮ ŽENSKÉ PRÁCE

Z hlediska mužů je možno percipovat tento proces jako dlouhý pozvolný ústup od jednoznačné sociální nadřazenosti, od dispozičního monopolu na veškerý společenský majetek a veřejnou moc.⁵⁵

Nelze nevidět, jak muži, hnáni nereflektovanou hlubinnou obavou o samy základy své identity, o bázi své tradiční dominance, nepostradatelnosti a nakonec už jen aspoň určité specifické užitečnosti, hájili a hájí vstup do veřejné sféry před ženami s odhodlaností, vytrvalostí a vychytralostí, hodnými lepších výsledků. Na jejich straně stojí vydržené pozice i hlubinná a obtížně překonatelná inercie infrastruktur společenské a ekonomické organizace, vybudované pro výlučnou přítomnost mužů a tedy podle jejich nároků a možností. Na jejich straně stojí také jejich tradiční organizovanost a schopnost spolupráce i při vzájemné konkurenci a další osob-

⁵⁵ Stálo by za samostatnou právně historickou monografií, sledovat ve vývoji zákonů a předpisů, regulujících z tohoto hlediska veřejný život, průběh tohoto ústupu řekněme od první konstituce v naší zemi (1848) po současnost. Nešlo by pochopitelně jen o vývoj základních zákonů a konstitučních práv, ale zejména o vývoj předpisů a nařízení občanskoprávních, majetkoprávních a pracovněprávních. Některé historiografie mají už tuto problematiku zpracovánu, u nás se nám k ní pramen nalézt nepodařilo.

nostní rysy, získané za staletí samozřejmého monopolu v rozhodování a odpovědnosti ve věcech veřejných. Na jejich straně stojí často také jejich ženy, nechtějící ztratit muže takové, na jaké si už zvykly. Historický vývoj se ale zastavit nedá. Nová situace je tady a způsoby, jak se na ni adaptují muži, jsou předmětem další kapitoly.

Pro ženy nemá popisovaný objektivní historický proces podobu jednorázového revolučního zvratu, ale spíše pozvolna akcelerujícího procesu, rozděleného na několik etap.

Prvním krokem od tradičního rozvržení — muž chlebodárce a zástupce rodiny v širší společnosti, ženy ochránkyně tepla rodinného krbu — byl *dvoufázový cyklus* ženské ekonomické aktivity. Životní cyklus ženy je při něm zcela podřízen rodinnému cyklu. Žena si hledá místo a jde do práce jen než se provdá. Jakmile „má muže“, zůstává okamžitě doma, zařizuje domácnost a stará se o něho. Pak přicházejí děti, jež jsou hlavní náplní jejího života, a jenom pokud je to hospodářsky nezbytné a zbývají jí síly, tak po odeznění hlavních starostí s nimi hledá znovu zaměstnání, které má však výrazně doplňkový ráz a je vybíráno s ohledem na to, aby ji nevzdalovalo příliš od domova.

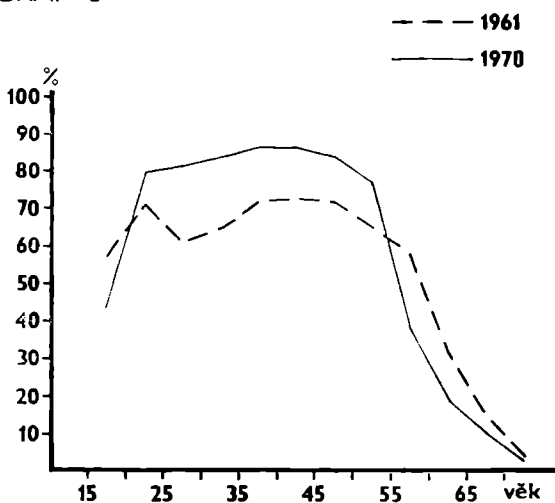
Tento dvoufázový cyklus je pozvolna narušován stoupající profesionální kvalifikací žen. V další vývojové etapě žena už je vyučena anebo školou připravena na určitou profesi a bere na ni trvalý ohled při organizaci svého života, na maximální postup v profesi však orientována není. Zachovává v podstatě ještě stále dvoufázový cyklus, ale její příjem je pro rodinu významnější a její důraz na profesi větší. Fáze pobytu v domácnosti mimo ekonomickou aktivitou se zkracuje. Doma zůstává teprve, až se jí narodí první dítě, má děti méně a jakmile je to možné, vrací se z domácnosti do profese. O děti se pak stará v „druhé směně“. Očekává od muže, že jí bude s domácností pomáhat — a vzhledem k významu jejího příjmu pro rodinný rozpočet to očekává právem a vesměs i úspěšně. Nejhlubší kořeny její identity tkvějí pořád ještě v jejím mateřství a specifickém ženství, ale její sebevědomí je už výrazně opřeno také o jistou samostatnost, získanou v profesi, která jí zejména v případě ztroskotání manželství společensky i ekonomicky zaštití; musí s tím ostatně i počítat. I v úspěšném manželství jsou jí však v dlouhém období životní zralosti po osamostatnění dětí pracovní úspěchy a mezilidské vztahy v práci často hlavním zdrojem životního uspokojení.

Takový je také v nejhrušším zjednodušení dnes u nás převládající typ uspořádání a zdá se, že v dohledné době převládajícím typem i zůstane. Jak jsme ukázali v předešlých kapitolách, tento typ uspořádání nakonec převažuje snad i v rodinách vysokoškolsky vzdělaných partnerů, alespoň v kohortě, kterou jsme studovali. Na jeho okraji však vznikají některé alternativní životní způsoby, a je dosti těžké odhadnout, které z nich zaniknou, které marginálními zůstanou a které se posunou do centra převládajícího uspořádání, takže o nich začneme mluvit jako o další etapě.

Některé se dnes kvapem šíří. Extrapolujeme-li naznačené trendy, dostaneme se k opravdu symetrickému manželství: v domácnosti neexistují práce mužské a ženské, profese a rodina jsou pro obě strany partnerského svazku stejně důležité. Rytmus životní dráhy muže a ženy může být specifický, ale nakonec se vyrovná, případně zdržení mateřství u ženy, resp. prezenční vojenskou službou u muže druhý partner v nejkratším možném čase plně kompenzuje. Úsilí o maximální postup v profesi a o seberealizaci zapojením do širší společnosti společenskou angažovaností je na obou stranách stejně intenzivní, a je také vzájemně respektováno. Dominantní prvek profese v mužské a rodiny v ženské sociální roli zaniká, u obou partnerů je profese stejně důležitá jako rodina — a vlastně, vzhledem k relativně krátkému období intenzivní péče o děti (vesměs jen o jedno dítě) má u obou partnerů větší váhu jejich celoživotní angažovanost ve sférách mimorodičovských.

Do jaké míry jsme se již odpoutali od dvoufázového cyklu, ukazuje názorně graf 5. V pouhém desetiletí mezi roky 1961 a 1970 změnila se dvouvrcholová křivka ženské zaměstnanosti v jednovrcholou a přiblížila se těsně ke křivce mužské.

GRAF 5

PODÍL EKONOMICKY AKTIVNÍCH V ŽENSKÉ POPULACI V ČSR PODLE VĚKU V LETECH 1960 A 1970

Extrapolované trendy k úplně symetrickému manželství orientovanému spíše mimorodičovsky tedy skutečně směřují. Extrapolace existujících trendů je ovšem metodou pro předvídaní budoucnosti velmi ošidnou,

a nikde se snad nedá lépe demonstrovat její ošidnost lépe nežli tu. Napadá nás jistě hned několik způsobů, zůstaneme u jednoho: Podstatným dynamizujícím prvkem celého sledovaného vývoje je, jak už jsme ukázali, ubývající počet dětí v rodině. Když ale extrapolujeme stávající dlouhodobý trend, dostaneme se v některém okamžiku nutně k nule anebo k hodnotám jí blízkým. Není zapotřebí obsírně vykládat, jak se tím celý systém hroutí — anebo, přesněji řečeno, v jedné generaci zaniká.

Demografové mají spočítáno, že k prosté reprodukci obyvatelstva dochází, dožije-li se věku, jaký měla matka v době, kdy se narodily, asi o pět procent dětí více, nežli činila celá populace jejich rodičů v době, kdy se narodily. Jinak řečeno, ve vyspělých společnostech s nízkou kojeneckou a dětskou úmrtností je k prosté reprodukci zapotřebí, aby průměrná matka porodila asi 2,1 živých dětí.

Je ovšem v povaze průměru jako statistické hodnoty, že může být výrazem velmi různého rozložení. Odpoutáme-li se od reality, můžeme si představit i společnost, kde je tohoto průměru dosahováno tím způsobem, že zhruba polovina (nebo čtvrtina) žen se orientuje na mateřství a přivádí na svět za život čtyři (nebo osm) dětí, a tím uvolňuje prostor pro zbývající, jinak orientovanou polovinu (anebo tři čtvrtiny) žen pro život bez zátěže mateřstvím. Myslitelné jsou i jiné modely.⁵⁶ Strážlivě uvažováno, je ovšem nejpřirozenějším i nejpravděpodobnějším modelem biologické reprodukce společnosti se stabilní anebo jen lehce klesající či stoupající populací rodina se dvěma dětmi. Kolem tohoto čísla osciluje v uvažovaném optimálním modelu nejenom průměr, ale — což je zvláště důležité — leží v něm i modální hodnota.⁵⁷

⁵⁶ S uspořádáním na základě úplné dělby rolí se setkáváme u některých pospolitě žijících hmyzích druhů (mravenci, včely), jeho jisté náznaky se objevily ve snahách Třetí říše vybírat vhodné matky, které by plodily velké množství rasově čistých dětí. O něco větší diferenciaci nežli ta, ke které směřujeme, je možná a snad se ukáže v některých situacích i funkční, ale extrémní diferenciaci plodnosti by nutně vedla ke vzniku určitého typu kastovní společnosti a je z hlediska základních hodnot evropského humanismu nemyšlitelná. S teoriemi jiných možných a k realizaci navrhovaných inovací se setkáváme u současných radikálních feministek, pro které je otázka reprodukce společnosti tvrdým oříškem.

⁵⁷ Myšlenku krajně nerovnoměrného rozložení jsme ale neuvedli náhodou. Jak ukážeme dále, mechanismus dočasného snížení počtu dětí a zvýšení počtu bezdětných u určitých skupin žen patřil skutečně k jednomu z mechanismů, s nimiž pracovala historie v procesu otevírání sféry práce ženám. A byly to často právě ženy, jež jsou předmětem našeho zájmu, tedy vzdělané ženy, které tvořily — a někde pořád tvoří — jádro těchto skupin. Podíváme-li se však na současný stav a sledujeme-li vývoj v posledních letech, vidíme, že všechny podklady ukazují na vzrůstající homogenizaci rodinného chování v populaci, ne na její diferenciaci, a už zejména ne na její diferenciaci podle vzdělání a kvalifikace.

Trend k homogenizaci se projevuje především snižujícím se podílem trvale neprovdaných a snižujícím se rozptylem kolem průměrného věku sňatku a kolem průměrného počtu dětí. Výchozí stav, tradiční společnost, byla ovšem v rodinném

Považujeme-li ale extrémně zvýrazněnou diferenciaci plodnosti za společensky nežádoucí a ostatně i krajně nepravděpodobnou, a všeobecné snížení plodnost pod existující úroveň za demograficky nemožnou variantu,⁵⁸ a ponecháme-li stranou variantu, jež řeší problém socializace dětí víceméně úplným převzetím výchovy od nejranějšího věku společenskými institucemi,⁵⁹ začnou nás všechny uvažované limity nasměrovávat k úvaze o změnách v povaze práce jako dynamizujícího faktoru, jenž dosud nevyčerpal zřejmě ani zdaleka celou svou potenci. K úvahám o takových změnách v povaze práce, které budou respektovat ve veřejné sféře přítomnost ženy, jež je nejčastěji také matkou dvou dětí.

RODINNÉ CHOVÁNÍ A ZMĚNY V POVAZE PRÁCE

Celý dosavadní proces zapojování žen do výdělečné práce je na těchto změnách založen a zároveň je dále iniciuje a podporuje. Demonstrujme si to na případě tří profesí, které vyžadují vysokoškolskou kvalifikaci a které byly tradičně a ještě z hlediska nejstarších žijících vrstev naší populace jednoznačně povoláním mužů: učitelství, lékařství a inženýrství.⁶⁰

chování také výrazněji homogenizována, jenže na podstatně vyšších hodnotách. Po přechodném období, kdy se postupně stále více žen ve svém rodinném chování odpoutávalo od legitimního vzoru vyššího věku sňatku s větším rozdílem mezi mužem a ženou, vyššího počtu dětí a tím i zvětšovalo rozptyl, dochází v poslední době k nové homogenizaci, jejíž jádro — rodina současnosti — je rodina s jedním, dvěma dětmi, založená v relativně nízkém věku dvěma vrstevníky.

⁵⁸ Trvale nemožnou. V současné době je pod úrovní prosté reprodukční míry, pod kterou ČSR už dvakrát klesla (nereprodukovaly se ročníky procházející fertillním obdobím na počátku třicátých let a na konci šedesátých let tohoto století) a dnes znovu klesá, delší anebo kratší dobu celá významná skupina průmyslově vyspělých evropských států. Podle dat z r. 1979 je blízko tohoto prahu nebo pod ním Francie (živorodost 14,1), NDR (14,0), Finsko (13,3), Velká Británie (13,1), Norsko (12,8), Belgie (12,6), Nizozemsko (12,5), Itálie (11,8), Dánsko (11,6), Švýcarsko (11,6), Švédsko (11,6), Rakousko (11,4) a NSR (9,5). (Vývoj obyvatelstva, 1980:22).

⁵⁹ Toto řešení, uvažované mnoha sociálními utopisty od Platona po Fouriera a zkoušené velmi různými společenskými systémy, se zatím nikde, kde bylo dovedeno do důsledků, neosvědčilo. Bylo od něho všude brzy upouštěno zejména proto, že spolu s tím, jak rodiče ztráceli vliv na výchovu svých dětí, mizela i jejich motivace děti mít. Tam, kde byla celá generace vychována v kolektivních zařízeních od nejútlejšího věku (jako v izraelských kibbutzech), projevíly tyto děti, jakmile dospěly, jednoznačný odpor k tomu, aby jejich děti vyrůstaly ve stejných zařízeních jako ony. (Srovnej o tom Spiro, 1979; Tiger, Shepherd, 1975). Ani ekonomicky není toto řešení tak výhodné, jak by se na první pohled mohlo zdát: uvolňuje sice pracovní kapacitu matek, ale váže poměrně vysokou míru mrtvé práce ve vysokých investicích do výstavby, údržby a správy zařízení pro kolektivní výchovu dětí. Investiční náklady na jedno místo v jeslích u nás činí asi 70 000 Kčs a jeho měsíční provoz asi 600 Kčs (Rendlová, 1980).

⁶⁰ Testování hypotézy o vztahu mezi povahou práce a rodinným reprodukčním chováním (tedy zejména sňatečností, počtem dětí, rozvodovostí) jsme věnovali samo-

Srovnání těchto profesí nám především ukáže, jak silný je vztah mezi povahou práce a rodinným chováním, tedy mezi tou nejintimnější a tou nejsociálněji stránkou lidského života. O tom, jak brzy a zda se vůbec člověk provdá či ožení, zda a kolik má potom dětí, jak brzy se mu narodí a zda je vychovává s tím partnerem, s kterým je přivedl na svět, anebo zda se rozvede, o tom všem nerozhodují jenom — a obecně vztaho ani především — jeho individuální charakteristiky, ale řada sociálních okolností a z nich na prvním místě povaha práce, kterou dělá. Zjištěný vztah je tu až překvapivě těsný. Srovnávaná povolání se v sledovaných ukazatelích neliší o několik procent, ale podíly neprovdaných, bezdětných a rozvedených i průměrné počty dětí jsou několikanásobné.

Ze srovnání těchto rozdílů u mužů a žen v jednotlivých povoláních pak vyplývá, že povaha práce daleko výrazněji ovlivňuje rodinné chování žen nežli mužů.

Analýza quasičasových řad z věkových struktur a srovnání několika povolání v rozdílném stadiu feminizace a s rozdílným současným poměrem mužů a žen vrhá pak i určité světlo na problém, který nás přirozeně nejvíce zajímá, totiž na mechanismy vzájemného ovlivnění sféry práce a rodinného chování.

Základní data pro statické a dynamické srovnání máme přehledně uspořádána v A p e n d i x u I, tab. 36 až 41. Nejprve statická komparace:

Učitelky, ačkoliv jejich povolání předpokládá už řadu let pětileté vysokoškolské vzdělání, se vdávají v průměru asi jen o rok později, nežli ženy v povoláních, pro která stačí vyučení. Sňatečnost je tu vysoká, mezi třicítkou a čtyřicítkou je mezi nimi dokonce méně svobodných nežli např. mezi soustružnicemi. Mají děti více než kterékoliv jiné vysokoškolské povolání (muži—učitelé dokonce více než většina manuálních profesí) a mají je poměrně brzy, takže velikost rodiny kulminuje u nich tak jako u manuálních profesí mezi třiceti a čtyřiceti lety, (na rozdíl od ostatních vysokoškolaček, kde kulminuje asi o sedm let později). Velmi málo se rozvádějí. Je to povolání už řadu let výrazně feminizované.

Lékařky patří k povoláním feminizovaným napůl, a to tak, že ve starších ročnících převažují muži, v mladších ženy. Jejich rodinné chování tvoří přechod mezi učitelkami a třetí sledovanou skupinou, inženýrkami. Ve starších ročnících se ještě podobají inženýrkám, v mladších se začínají svým rodinným chováním přibližovat k učitelkám.

Inženýrky tvoří druhý krajně vyhraněný typ. Zůstávají velmi často

statnou studii. Analyzovali jsme v ní z tohoto hlediska dvouprocentní výběr z úplně ekonomicky aktivní populace ČSSR 1970 v sadě šesti vybraných povolání. Poměrně velké vzorky nám umožnily studovat i ve věkových strukturách petrifikovaný historický vývoj za posledních padesát let: zejména v povoláních, vyžadujících vysokoškolskou kvalifikaci je profesionální fluktuace z povolání do povolání velmi malá, takže získáváme i tímto postupem poměrně spolehlivé podklady. (Zevrubnější výsledky viz M o ž n ý, 1978b.)

svobodné, a pokud se vdají, vdávají se později. Hodně jich zůstává bezdětných, a i ty, které zakládají rodinu, zůstávají nejčastěji při jedináčkovi. Při nejnižší sňatečnosti ze všech tří srovnávaných skupin je u nich zároveň i nejvyšší rozvodovost. Ve svém sňatkovém a populačním chování se ve všech aspektech odlišují od ostatních dvou skupin a podstatně se v tomto ohledu liší i od svých kolegů mužů. V profesi tvoří výraznou menšinu: inženýři převažují nad inženýrkami v poměru 6:1 a svou převahu si zachovávají v celém věkovém profilu. V nejmladších skupinách už sice není tak silná, ale pořád na ještě na čtyři muže připadne jediná žena. Je to základní změna: ani ne před dvěma generacemi, v ročnících o třicet let starších, byla jediná mezi padesáti.

A nyní dynamický aspekt:

Svým chováním skýtají průmyslové a stavební inženýrky výrazný příklad určitého vyhraněného typu — anebo, z dynamického hlediska — stadia procesu feminizace odborného povolání. Na jejich profesi můžeme pozorovat, jak do typicky mužského povolání nastupují nejprve ženy s méně rozvinutým rodinným chováním. Očekávání a standardy ve sféře práce jim skýtají také jen velmi omezený prostor pro rozvinutí tradičních rodinných rolí. Svému povolání obětují rodinu buď zcela, anebo zakládají rodinu až velmi pozdě a malou. Přesto však je tu konflikt rolí tak silný, že jejich manželství končí rozvodem častěji, nežli je u jejich vrstevnic obvyklé.

Při všech těchto ztrátách se zdá, že tyto pionýrky nepřinášejí svou oběť marně. Postupně vtlačují do tradičně mužských struktur výkonu profese první ženské charakteristiky a startují tak dlouhý proces feminizace nikoli jen v obvyklém smyslu zvyšování podílu žen v povolání, nýbrž také a zejména v daleko podstatnějším smyslu strukturálních změn v povaze práce dané profese. Stojí na začátku sociálního pohybu, který je sledovatelný u mnoha povolání a který můžeme nejstručněji popsat jako všestrannou adaptaci sféry práce na přítomnost žen — nejenom ale žen sledujících za cenu jiných ztrát přesně výkonové standardy mužů, nýbrž i žen s úplnou sadou přinejmenším z demografického hlediska žádoucích rolí, tedy žen—matek. Investováno je rovnoměrněji jak na straně očekávání výkonů rodinných, tak profesionálních.

Tento proces je ovšem velmi těsně spjat s kvantitativním nárůstem podílu žen ve sféře práce. Je jeho následkem i předpokladem: zvyšující se podíl žen feminizuje samu povahu práce a feminizovaná povaha práce umožňuje a přitahuje větší podíl žen. Velmi výmluvné je tu právě srovnání inženýrek s lékařkami a učitelkami. Ještě před padesáti lety bylo povolání učitelky asi v takovém stadiu, jako je dnes povolání inženýrky. Kantůrčice Karolíny Světlé nebyla učitelka, ale pošetilá dívka s intelektuálními sklony. Kantory zato byli Bezručův *Halfar*, Raisovi *Zapadlí vlastenci*, Němcové *Pan učitel* a vůbec všechny postavy pedagogů v naší literatuře až do třicátých let tohoto století.

Tak jako dnes u inženýrek, tak tehdy u učitelek se vycházelo z předpokladu, že učitelství je povolání, které se pro vdané ženy nehodí, neboť koliduje s mateřskou funkcí ženy: jak by se mohla matka, zaujatá problémy svých dětí, starat ještě dobře o děti cizí? Postupně se však začalo pokládat za ideální povolání pro ženu, které se rodinu založit nepodařilo. Přítomnost určitého, třebaš i malého podílu žen však změnila postupně strukturu očekávání na roli učitele natolik, že když byla v souvislosti se socioekonomickým tlakem, který mobilizoval v padesátých letech ženskou pracovní sílu, hledána povolání pro ženu zvláště vhodná, bylo už učitelské povolání připravené. Zmíněný už tlak pak započatý proces jenom dynamizoval a dokončil: dnes je to povolání téměř výlučně ženské a všem to připadá zcela přirozené. Převaha žen vytvořila předpoklady pro završení procesu adaptace struktury pracovních očekávání a vytvořila prostor pro rozvinutí běžného rodinného a populačního chování. Současný stav je takový, že nejenom že učitelky mají z intelektuálek největší a nejpevnější rodiny, ale nové klima v profesi přitahuje i muže s rozvinutějšími rodinnými sklony a učitelé jsou nápadní nízkou rozvodovostí a velkým počtem dětí nejenom mezi ostatními vysokoškoly, ale i ve srovnání s celou populací.

U lékařek byl proces feminizace odstartován o něco později. Je zřejmé dán některými nezměnitelnými limity v povaze práce, že probíhá také podstatně pomaleji. Přesto však si jednou započatý proces houževnatě razí cestu a proniká příhodnými pasážemi ve složité vnitřní struktuře horizontálních i vertikálních pozic lékařského povolání. V celé polovině věkového profilu jsou ještě v lékařství ženy menšinovým pohlavím a mají tomu odpovídající chování: pozdní sňatek (dnes 65leté lékařky se provdávají v průměru v 37 letech!), málo dětí a ve vyšším věku, vysoký podíl rozvedených. V nejmladších ročnících, kde už mají ženy v profesi převahu, se okamžitě objevují výrazné příznaky změny. Věk sňatku prudce klesá, počet dětí roste a rodí se dříve — zda poklesne i podíl rozvodů, na to ovšem musíme ještě počkat, až se kohorta lékařek s převahou v profesi dostane do srovnatelných let druhého rozvodového maxima, u vysokoškoláků zvláště významného pro celkový obraz. Všechny ostatní indikátory rodinného chování však naznačují, že zřejmě i do pracovních vzorců a norm lékařského povolání se prosazují ženské standardy a šíří se prostor pro běžné populační chování i u lékařek. Proti učitelkám však mají asi 15 až 20 let zpoždění.

Jako všude jinde, i tu by ovšem bylo nebezpečné spoléhat se na mechanické prodlužování trendů. Srovnávací analýza quasičasových řad tří vybraných intelektuálních povolání nám pomohla poněkud osvětlit mechanismus vztahu mezi povahou práce a rodinným chováním zejména u nás zajímavých náročných vysokoškolských povolání, ale celá situace je pochopitelně o mnoho složitější. Další vývoj má vždycky více možností.

TŘI MODELY SYMETRICKÉ FEMINIZACE SFÉRY PRÁCE

Proces feminizace profesí, který vede k rovnoprávnému zastoupení žen ve sféře práce (tedy ve stavu, kdy ženy tvoří polovinu ekonomicky činných osob)⁶¹ může dospět ke svému cíli v principu trojí zásadně odlišnou cestou: jednu nazveme „frontálním postupem“, druhou „postupným obsazováním“ a třetí „diagonální symetrií.“

Typ A: *Cesta frontálního postupu*, model, jenž měl na mysli klasický feminismus a k jehož realizaci se vykročilo u nás na počátku padesátých let, pokládá všechna povolání za principiálně feminizovatelná. Otevírá je feminizaci všechna současně a ve všech postupuje od nulového zastoupení víceméně souběžně (tedy „frontálně“). Výhledným, cílovým stavem je pak rovný podíl mužů a žen ve všech (anebo téměř všech) povoláních: místa lékařů i traktoristů, kadeřníků i pilotů, politiků i úředníků jsou nakonec z poloviny obsazena muži, z poloviny ženami.

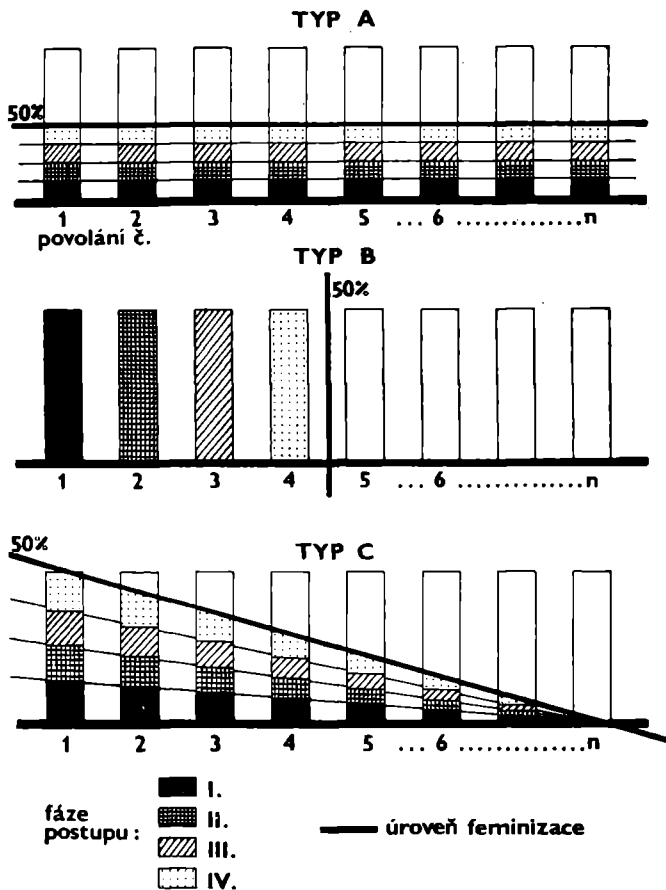
Typ B: *Cesta postupného obsazování* také vede ke stavu, kdy ženy tvoří polovinu ekonomicky aktivní populace. Na rozdíl od frontálního postupu dopracovává se ale tohoto stavu tak, že nefeminizuje všechna povolání současně, ale začíná těmi, která se jeví nejpřístupnější (jsou povahou své práce pro ženu nejvhodnější a jsou muži nejméně hájena) a má-li tu úspěch, přidává postupně další a další. Tam, kde jednou začala, nezastavuje se ovšem započatá feminizace povolání ženy na půl cesty (tedy s polovičním zastoupením žen), ale pokračuje až do víceméně úplného obsazení profese. Vede to k tomu, že výsledný stav rovného zastoupení žen v ekonomické sféře pak není tvořen polovinou žen ve všech profesích, ale polovinou profesí obsazenou muži, polovinou ženami. Nesporná přednost a jistá přitažlivost této cesty spočívá v tom, že jí lze feminizovat především povolání pracovními nároky pro ženy zvláště výhodná a v povoláních jednou úplně feminizovaných přizpůsobit pracovní podmínky maximálně specifickým potřebám žen. Nic na světě však není dokonalé. Ženské hnutí se tohoto postupu od počátku právem obávalo, protože ve svých výsledcích zvyrazňuje sexuální stratifikaci a může dovést až k tomu, že úplně feminizována jsou nakonec povolání špatně placená, a to bez ohledu na to, že jsou to třeba povolání svými nároky pro ženy vůbec nevhodná.

Typ C: *Diagonální symetrie* je jakýmsi kompromisem mezi oběma pře-
dešlými variantami. Je založena jako cesta frontálního nástupu, tedy tlakem na feminizaci všech povolání. Protože však některá povolání kladou

⁶¹ Tohoto stavu bylo v současné době u nás prakticky dosaženo. Při sčítání v roce 1980 bylo ze 7 704 200 ekonomicky aktivních obyvatel naší republiky 3 559 300 žen, tedy 46,2 %. Vezmeme-li v úvahu, že ženy ze zákona odcházejí do důchodu o pět let dříve, je rozdíl k 50 % zanedbatelný. Ve velkých městech je zastoupení mezi ekonomicky aktivními ještě vyšší: v Bratislavě činí 49,8 %, v Praze 48,5 %. (Rychlé výsledky, 1981:5.)

feminizaci větší, jiná menší odpor, a protože tento princip rozlišuje jednak povolání podle vhodnosti pro ženy, jednak ženy podle vhodnosti pro určitá povolání, postupuje feminizace v různých povoláních odstupňovaně rychle a zastavuje se na odlišné míře zastoupení žen v jednotlivých povoláních. Výsledný stav pak rozlišuje plynulou škálu povolání výlučně mužských,

GRAF 6

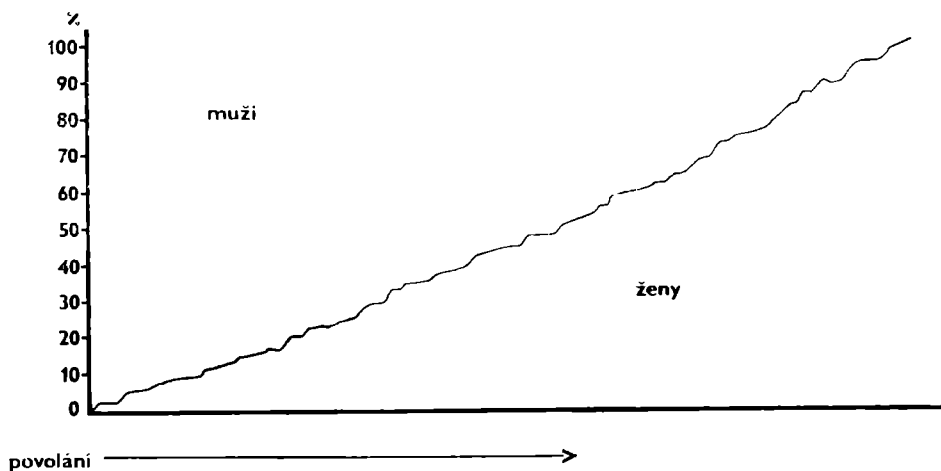

SCHEMA TŘI ZÁKLADNÍCH TYPŮ POSTUPU FEMINIZACE POVOLÁNÍ

převážně mužských, napůl feminizovaných, převážně feminizovaných a výlučně ženských.

Jde pochopitelně o schematické typy, kterým se realita jenom více či méně blíží, ale nikdy se jim přesně nepodobá. Na otázku, kterému typu je naše sociální skutečnost bližší, najdeme ale snadno odpověď v grafu, který nám ukáže podíl žen v celé škále 262 censem sledovaných povolání, uspořádaných od nejfeminizovanějších k nejmaskulinizovanějším.

GRAF 7

PODÍL ŽEN V 262 POVOLÁNÍCH SLEDOVANÝCH V CENSU 1970 V SESTUPNÉM USPOŘÁDÁNÍ

Vidíme, že téměř polovičního podílu žen v naší ekonomice není dosahováno ani zdaleka tím způsobem, že bychom měli tuto polovinu rovnoměrně rozloženou do všech povolání, tedy podle typu A. Na první pohled se reálný graf výrazně podobá typu C: povolání téměř anebo výlučně ženských⁶² na jedné straně a povolání téměř výlučně mužských na druhé straně⁶³ je stejně tolik jako povolání smíšených.

⁶² Sociální pracovníce 100 % žen, učitelky ve školkách a jeslích 99,8 %, zdravotní sestry 99,6 %, sekretářky 99,1 %, tkadleny 97 %, pracovníce čistíren a prádelny 95,8 %, pokojské a hoteloví zřízenci 93,3 %, uklízečky, posluhovačky a čističi 94,9 %, přadleny 93,3 %, krejčí a švadleny 92,9 %, telefonisté a telegrafisté 91,9 %.

⁶³ Námořníci 100 % mužů, tesaři 99,9 %, zedníci 99,5 %, strojuvůdci a topiči 99,2 %, traktoristé, řidiči a opraváři zemědělských strojů 98,9 %, ředitelé a jejich náměstci 98,2 %, stavební klempíři a instalatéri 98,2 %, horníci 98,1 %, šoféři 98 %, piloti 98 %, požárníci 96 %, stavební technici 94 %, hutní technici 93,4 %, strojírenští technici 93,2 %, zámečníci 91,0 %, elektromontéři 90,8 %.

Tak to alespoň vypadá na první pohled. Zevrubnější pohled nám potom prohne diagonálu do S, takže reálný stav leží někde mezi typem C a B. Graf 7 totiž podává pouze globální informaci o celé naší ekonomicky aktivní populaci. Při interpretaci jeho údajů musíme mít na zřeteli zejména dvě skutečnosti, jež mají podstatný vliv na jeho tvar.

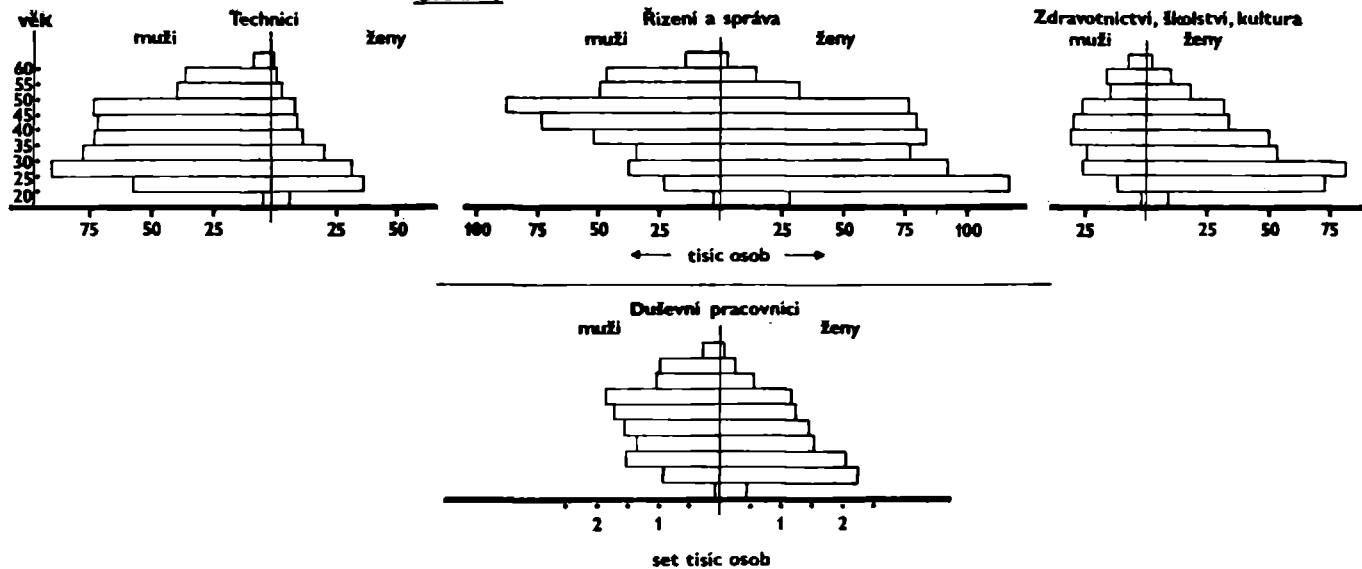
Především graf udává podíl žen a mužů v povolání jako celku, bez ohledu na věkovou strukturu tohoto rozložení. Mnohá povolání, která se nám jeví jako vyrovnaně smíšená jsou ve skutečnosti — jak jsme na to ukázali už u lékařů — povoláními ze dvou třetin feminizovanými v mladších ročnících, zatímco ve starších ročnících dožívající muži tvoří dvoutřetinovou vyrovnávající převahu.

S touto skutečností se setkáváme zejména v povoláních, která naše statistika shrnuje do kategorie „duševních pracovníků“. Věková pyramida je tu výrazně asymetrická. I když víme, že do některých povolání tohoto typu lze postoupit i v druhé polovině profesionální dráhy jako výraz intragenerační mobility a potřebné vzdělání si doplnit dálkovým studiem, jak se děje zejména u mužů, přece jenom výrazná převaha žen v mladších ročnících naznačuje, že právě povolání duševní práce patří k těm, která jsou častěji a rychleji feminizována.

Přispívají k tomu dvě vzájemně se podporující okolnosti. Na jedné straně je pravda, že povolání duševní práce jsou svými nároky a pracovním klimatem pro ženy zvláště vhodná. Stávají se z nich snadno ženská povolání zejména proto, že nekladou nároky na fyzickou sílu, pracuje se tu vesměs v prostředí méně drsném a nebezpečném, a — u povolání nižší a střední úrovně odbornosti — jsou to povolání, která mají pravidelný a předvídatelný pracovní rytmus. Na druhé straně ovšem přivádí do těchto povolání ženy mechanismus negativní: jdou do nich proto, že ostatní povolání jsou pro ně méně vhodná.⁶⁴ To všechno vede k už zmíněné skutečnosti, že tradičně nižší vzdělanostní úroveň žen se na všech typech škol prudce vyrovnává, přičemž tu platí, že čím vyšší stupeň školy, tím je dynamika zvyšujícího se počtu žen strmější. (Srovnej o tom M o ž n ý, 1973.) Maturantek náš školský systém produkuje až o 20 % více nežli maturantů, a protože vyšší podíl děvčat než chlapců maturuje už skoro

⁶⁴ V procesu extenzivního rozvoje našeho národního hospodářství a budování těžkého průmyslu a strojírenství si vynutila výrobní sféra svou politickoekonomickou vahou v sociální struktuře při rozhodování v patnácti letech rekrutaci většího podílu chlapců nežli děvčat. Už po řadu let je přijímání na střední školy společensky regulováno nejenom stanovením žádoucího počtu přijímaných, ale i stanováním závazného podílu mužů a žen. U gymnázií pak, která jsou koncipována jako přípravná na vysokoškolské studium, jsou už po celou generaci přijímány ve výrazně větším podílu dívky než chlapci; ti odcházejí do oborů, které vedou k jejich brzkému uplatnění ve výrobní sféře, tedy do učení nebo na průmyslovky. I když vysoké školy nemají při přijímání regulovaný podíl chlapců a děvčat a vědí, že praxe chce po nich ve větším podílu muže nežli ženy, vyběrají z uchazečů podle pohlaví velmi nerovnoměrně rozdělených.

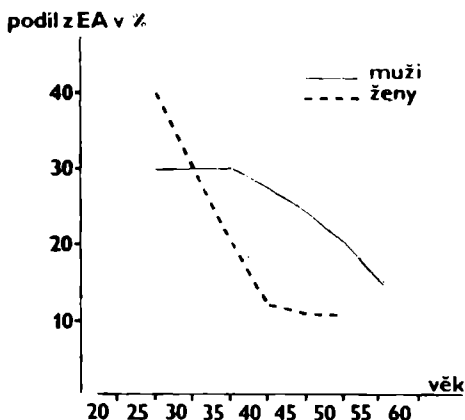
GRAF 8

VĚKOVÉ PYRAMIDY ZAMĚSTNÁNÍ „DUŠEVNÍCH PRACOVNÍKŮ“ V ČSSR

čtvrt století, dospěli jsme už před více než deseti lety ke stavu, kdy i celkový podíl osob s maturitou je v naší populaci vyšší mezi ženami nežli mezi muži; na vysokých školách dochází k vyrovnání. Nestejnou dynamiku zvyšujícího se podílu na duševní práci připravovaných žen a mužů zachycuje graf 9, který zachycuje podíl osob s maturitou anebo s vysokou školou v ekonomicky aktivní populaci podle věku.

GRAF 9

PODÍL ŽEN A MUŽŮ S MATURITOU ANEBO VYŠŠÍM VZDĚLÁNÍM PODLE VĚKU

Bereme-li vzdělání jako přípravu na povolání, míra feminizace středního a vyššího školství je spolehlivým základem a přesným předobrazem míry feminizace povolání duševní práce. Existuje tu sice z minula koncepce, která pojímá vzdělání pro ženy jako exkluzivní součást výbavy, jež všeobecně kultivuje ženu a činí ji duchaplnější, leč nepředpokládá jeho využití v trivializujícím zaměstnání, ale tuto koncepci dnes vesměs jak rodiče, kteří investují do vzdělání svých dcer, tak tyto dcery samy naprosto odmítají. Svět je takový, že vyšší vzdělání spíše zaplašuje ženichy. Je tomu tak ostatně v souladu se základními zájmy naší ekonomiky, která rozhodně nepředpokládá, že se dosti vysoké náklady na odborné školství

zkonzumují jako součást sociální spotřeby určené k zvýšení provdatelnosti děvčat a jako podpora mladé rodině obdobná nenávratné manželské půjčce.

Graf 7, který udává míru feminizace jednotlivých profesí, má vedle agregace věkově diferencovaných údajů ještě jedno omezení: agreguje v některých povoláních data z velmi diferencované vertikální struktury povolání: u lékaře od posledního sekundáře po primáře, u dělnických povolání od zařazení ve čtvrté po jedenáctou platovou třídu, v administrativních povoláních a službách neméně strmou hierarchii nadřízenosti a podřízenosti, exponovaných míst. Zůstaneme-li u povolání duševní práce, která nás především zajímají, zjistíme, že některá z nich jsou sama o sobě výrazem zařazení do vertikální diferenciacce a jsou podle toho také feminizovaná: ředitelé jsou z 98 % muži, sekretářky z 99 % ženy. Jiná povolání, feminizovaná zčásti, se po desagregaci dat ve vertikální ose projeví jako povolání feminizovaná na rovině řadového výkonu a maskulizovaná v řídicích anebo zvláště exponovaných funkcích. V těchto rovinách jsou to dále povolání, houževnatě vzdorující takové adaptaci pracovního klimatu, jež respektuje přítomnost ženy, jejích specifických potřeb a možností.

Znamená to snad, že některá povolání duševní práce, zejména tedy ta, s nimiž se váže velká rozhodovací pravomoc a současně s tím leží na nich i velké břemeno odpovědnosti, jsou principiálně masově nefeminizovatelná? Bude i nadále zaměřen výrazný podíl vysoce kvalifikovaných žen pouze na místa nižší a střední úrovně intelektuální práce? Co vlastně opravdu brání vyššímu zastoupení žen v některých nejexponovanějších pozicích? Je to jenom historická setrvačnost anebo se tu vynořuje nějaká strukturální nutnost?

Na všechny položené otázky pochopitelně ani zdaleka neodpovíme. Už na první pohled je zjevné, že jsou příliš obtížné a přesahují daleko za rámec naší studie. Týkají se také příliš budoucího vývoje a naše práce není orientována futurologicky. Pokusíme se jen z několika stran osvětlit problém, které faktory zejména dnes limitují kariéru žen v exponovaných povoláních duševní práce a jaké jsou parametry a příčiny existujícího stavu.

Je to problém v manželství dvou vysokoškoláků klíčově důležitý. Při hloubkovém výzkumu 250 rodin, kde oba manželé mají vysokoškolské vzdělání, jsme věnovali významnou část analýzy problému kompatibility pracovní a rodinné role zjišťování činitelů, které limitují uplatnění žen v povoláních, obsazených dnes většinou muži. Jmenovali jsme několik takových povolání a uvedli možné důvody, proč jsou tak silně maskulinizována a ptali jsme se, které z uvedených důvodů u kterého povolání skutečně působí. Vycházeli jsme z předpokladu, že důvody, které jsou všeobecně vnímány jako bariéra uplatnění žen v těchto povoláních, jsou zároveň důvody, které nejsilněji limitují plnou pracovní angažovanost a tedy plný rozvoj v profesi u ženské poloviny páru. Na druhé straně

jsme předpokládali, že jsou to také důvody, které především vnášejí stres do rodin, kde žena pracovně angažovaná povolání vykonává.

Při konstrukci dotazu nás teoretické úvahy vedly k rozlišení tří hlavních faktorů, jež mohou limitovat přístup žen do určitých povolání.

První skupina důvodů jsou důvody sociokulturní, které se projevují v tradičních postojích a předávají se výchovou. Je to zkrátka v kultuře zakořeněné přesvědčení, že určité povolání se pro ženu nehodí. Takové přesvědčení působí, bez ohledu na skutečnou vhodnost nebo nevhodnost, jako bariéra. Ukázali jsme si už na příkladu učitelů, že tradiční důvody podléhají změně, u některých povolání však odolávají zřetelně houževnatěji a mohou dále fungovat jako působící předsudek. Pro empirický výzkum jsme tuto skupinu důvodů operacionalizovali jako dotaz na posouzení dvou tvrzení:

- „*už rodinná výchova odrazuje dcery od myšlenek na toto povolání*“;
- „*ženy se obávají, že by v tomto povolání ztratily svou ženskost*“.

První tvrzení vyjadřuje podmiňování výchovou z mládí, druhé odkazuje na tlak inercializovaných kulturních vzorů mezi vrstevníky v dospělosti: žena je neporuší proto, protože je přesvědčena, že by něco podstatného ztrácela ve vládnoucích normách kultury, v níž žije a s níž se ztotožňuje.

Druhý faktor je zastoupen důvody, které odkazují přímo k věcné neslučitelnosti nezměnitelných požadavků některých povolání s biosociálními charakteristikami žen. I tato skupina důvodů reprezentuje ovšem stereotypy, jež jsou do značné míry součástí kulturou tradovaných apriorit, ale odvolává se zřetelněji na objektivní psychofyzické limity. Tento okruh činitelů jsme operacionalizovali rovněž dvěma tvrzeními:

- „*práce vyžaduje určité charakteristiky či předpoklady, které ženám chybějí*“;
- „*povolání se nedá kombinovat se ženskými závazky v rodině*“.

První tvrzení postihuje nejširší škálu stereotypizovaných důvodů, jež mohou být pokládány za limitující pro vstup do určitého povolání (menší fyzická síla stejně jako menší ctižádost, předpokládá nižší inteligenci stejně jako jistý, pro danou práci nevhodný typ inteligence apod.), aniž by sám nějaké důvody nabízel či vyjmenovával. Druhý dotaz už specifikuje limity vstupu do povolání přímo ženskými závazky k rodině.

Vynořuje se nám tu problematika, jež je předmětem dlouhého, dosud ne zcela uspokojivě ukončeného sporu a otevřenou otázkou věd o člověku: totiž, co z daného rozdělení sexuálních rolí je založeno v základním genetickém fondu člověka a co je dáno historickým vývojem a panujícími společenskými poměry. Nemůžeme se zde nechat odvést k speciální problematice *natura kontra kultura*, poukážeme pouze na dvě pro nás podstatné skutečnosti, na něž opakovaně narážíme.

Pro marxistu je nesporné, že veškeré činnosti člověka jakožto přírodního druhu *Homo sapiens* jsou rozhodujícím způsobem společensky modifikovány a jejich aktuální výkon sociálně determinován; rozdílná míra modifikovanosti a modifikovatelnosti různých druhů chování je ovšem stejně nesporná. Jen nejradiálnější buržoazní fe-

ministky, i na Západě vysmívané, pokoušejí se hájit zásadu, že všechny rozdíly v chování mezi muži a ženami jsou dány pouze sociálními podmínkami, že jsou to konvence a jako takové mohou být změněny: že přirozený rozdíl ve výběru partnera, totiž že muž hledá ženu na rozdíl od ženy, jež hledá nejčastěji muže, je změnitelný a že lesbická spojení jsou pro ženu osvobozující; že rození dětí je pro ženu zotročující a nezbytnost muže při jejich početí pokořující, takže je třeba upírat naději k umělé inseminaci a k prvním kladným výsledkům početí *in vitro*, jež jednou povedou k dokonalému vypěstování člověka v laboratoři, což bude posledním krokem k získání základů pro konečné řešení ženské otázky, atd. (Srovnej Greer, 1976.) Je to pošeltilá vzpoura člověka proti vlastní materiální předurčenosti a svým duchem nepatří do našeho století. Muži jsou větší, těžší a silnější než ženy, ženy umějí rodit děti a muži ne. I když však respektujeme skutečnost biologických a osobnostních rozdílů, nemůže nám uniknout, do jaké míry ji dokáže společnost ignorovat, když pro to vznikne sociálně vhodná konstelace, někdy i v nesouladu s vlastním společenským programem. I u nás najdeme podniky a snad i celá odvětví, kde fyzicky obtížnější práce u jednoduchých strojů jsou obsazovány častěji ženami a fyzicky méně náročné úkoly údržby strojů a řízení výroby častěji muži.⁶⁵ Psychofyzické limity tedy, i když reálné, jsou pouze jednou z mnoha a to ještě nikoli nepřekročitelnou determinantou. Působí vesměs jako trvale přítomná interferující proměnná, nikoli však jako limitující činitel: existuje-li v ostatních okolnostech dosti silná motivující anebo donucující síla, i slabá žena vykonává těžkou „mužskou“ práci, i osamělá matka tří dětí převezme a zastává úspěšně odpovědné a časově náročné vedoucí místo.

Druhou všeobecně známou skutečností, na kterou je tu ještě zapotřebí poukázat, je fakt, že některé měřitelné osobnostní, resp. sekundárně v kultuře rozvinuté charakteristiky, jako jsou např. předpokládané menší technické vlohy u žen, jsou pouze s o něco větší *pravděpodobností* očekávatelné u žen. Značkový stereotyp je však přisuzuje každé ženě a z výběru pro určitá povolání jí tím apriori vyřazuje. Všeobecně lze říci, že síla v kultuře vyvinutého stereotypu je větší a jeho objektivita menší, než se všeobecně předpokládá.

Třetí skupina činitelů vysvětluje důvod maskulinizace některých profesí rivalitou mezi pohlavími, zjevnou anebo skrytou, uvědomělou anebo neuvědomělou snahou mužů monopolizovat si určitá výhodná povolání jenom pro sebe. Operacionalizován byl tento důvod maskulinizace v jednom posuzovaném tvrzení:

— „muži v tomto oboru nepustí ženu mezi sebe“.

Tím bychom snad měli pokryty hlavní důvody, které ženám brání ve vstupu do některých profesí. Bylo by ovšem chybou předpokládat, že ženy by chtěly proniknout do všech povolání; podlehl bychom tu etnocentrickému bludu mužů, sdílenému ostatně i určitou částí žen, že mužské hodnoty jsou samozřejmě ty nejlepší. Proto jsme mezi posuzované důvody zařadili i tvrzení

⁶⁵ Výzkum struktury pracovníků cihlářského oboru například přinesl zjištění, že při rozdělení všech prací do šesti kategorií podle obtížnosti — ženy výrazně převažují v kategoriích 4 a 5, tedy u prací těžkých a velmi těžkých, kdežto muži v kategoriích 2 a 3, tedy při údržbě a obsluze strojů a mechanismů, jen u slabě obsazené kategorie 6 (vyvážení z pecí a kopáči, nejtěžší práce) a 1 (administrativní a sekretářské práce) je škála orientována k obtížnosti podle očekávání.

— „není o co stát, ženy se rozumně vyhýbají tomuto povolání“.

Posuzováno bylo šest povolání: vědecký pracovník, ředitel podniku, inženýr, ředitel gymnázia, vedoucí samoobsluhy.

Ze získaných odpovědí vyplývají tři nejzajímavější zjištění:

1. Společenské vědomí dosti přesně reflektuje míru uzavřenosti jednotlivých povolání ženám: největší četnost udávaných limitů byla zjištěna u vedoucích hospodářských pracovníků, pak následoval vědecký výzkum, inženýři, ředitelé gymnázií a vedoucí samoobsluh. Pořadí všech pěti posuzovaných povolání odpovídá přesně pořadí podílu skutečně v povolání zastoupených mužů.
2. Nejčastěji uváděnou skupinou limitujících důvodů byly u všech posuzovaných povolání ženské závazky k rodině a chybějící předpoklady pro povolání. Společenské vědomí — a to jak u těch, kterých se to přímo týká (tj. u vysokoškolaček), tak u těch ostatních — klade mezi limity na první místo ty nejobjektivnější, společensky nejméně modifikovatelné biologicky zakotvené danosti v rozdílech mezi muži a ženami. Nebudeme to zde ještě komentovat, ale brzy se k tomu jako problému vrátíme.
3. Rozdíl mužské a ženské optiky ovšem existuje a je dosti výrazný. Ženy vesměs a vysokoškolačky zejména častěji uvádějí jako důvod, že muži nepustí ženu do posuzovaného povolání. Muži milým způsobem potvrzují jejich postřeh: u všech povolání udávají vesměs ve vyšším podílu platnost jednotlivých limitů, — s výjimkou limitu „muži v tomto oboru nepustí ženy mezi sebe“. Relativně vysoká váha tohoto limitu, stejně jako výrazný rozdíl mezi muži a ženami v posuzování předpokladů žen pro jednotlivá povolání ukazuje na existenci nezanedbatelné rivality a napětí mezi pohlavími v zřejmě ještě ani zdaleka neuzavřeném procesu obsazování jednotlivých povolání.

Stručně shrnuto a krátce zopakováno: není tedy zřejmě pravda, že by ženám dnes bránily výchova nebo ostych vstoupit do kteréhokoli z tradičně mužských povolání, to spíš už jsou to muži, kteří je tam nechťejí pustit; nejvíce je to však mateřství, co je vyřazuje. Celkové uspořádání determinant postupuje od nejméně působících důvodů sociokulturních stereotypů k významnější váze důvodů rivality a konkurence mezi pohlavími až po nepřitažlivost těchto povolání pro ženy a jejich meritorní neslučitelnost s ženskými charakteristikami biosociálními, zejména pak s jejich závazky k rodině.

Rozhodující vliv mateřství (a biopsychických charakteristik žen z něho odvozovaných) zjišťujeme pak nejen z analýzy důvodů, vnímaných jako překážka vyššího zastoupení žen v těchto povoláních, ale rozeznáváme ho i v dynamice aspirací mužů a žen v našem vzorku. Zatímco výchozí úroveň aspirací se, zejména u vysokoškolsky vzdělaných párů, téměř neliší, klesá se založením rodiny u žen na jednu třetinu výchozího stavu (u dělnic ještě dříve, před narozením dětí). Jakmile má žena dítě (anebo, u dělnic, jak-

mile se provdává či usiluje o to), odvrací se její pozornost od maximálního uplatnění v profesi rozhodujícím způsobem. (Srovnej tabulku 3).

Tabulka 3. Dynamika maximálních aspirací v průběhu profesionální dráhy u vysokoškoláků a vyučených
Podíl odpovědí „dostat se až na špičku svého oboru“ na dotaz „*Jak byste charakterizoval (a) úroveň svých pracovních aspirací*“ (v %)

Kdo Kdy	muži		ženy	
	VŠ	Vy	VŠ	Vy
před maturitou-vyučením	30	29	28	25
na VŠ (po vojně, před narozením dětí)	29	25	21	8
dnes	20	25	9	6

Také všechna ostatní už uvedená data ukazují tímto směrem, ať už jsou to rozdíly v dynamice příjmových křivek u mužů a u žen v průběhu životního cyklu (srovnej graf 2), jež jsou objektivním výrazem zdržení v profesionálním postupu v období péče o malé děti, anebo z druhé strany častější bezdětnost, nižší počty dětí a vyšší rozvodovost u žen v povoláních, kde povaha práce je rozhodujícím způsobem determinována výrazně mužským, mateřství nerespektujícím pracovním klimatem (srovnej tabulky 36—41).

Mohli bychom také uzavřít: Jestliže existuje nějaká strukturální překážka, jež způsobuje, že ženy obsazují v povoláních duševní práce nižší místa, je to mateřství. Pokládáme-li mateřství za něco, co nelze (aniž by byly ohroženy samy základy demografické reprodukce společnosti) dále omezovat či reformovat tak, aby pokleslo ještě více na váze v životě ženy a společnosti, musíme buď akceptovat závěr, že pro ženy jsou fatálně otevřena z intelektuálních povolání jen jejich nižší, resp. střední strata, anebo dokázat, že to, co brání matce malých dětí využít doložených změn v délce reprodukčního cyklu, v rozsahu domácích prací a v povaze společenské práce k tomu, aby se uplatnila stejným podílem i v těch nejexponovanějších povoláních, je historicky podmíněno a tedy změnitelné: že faktor moci má větší váhu nežli mateřství samo a že rozdílná míra moci není nutně svázána s biologickými rozdíly.

Úvaha na toto téma ovšem nutně překračuje meze vědy v pozitivistickém slova smyslu, který trvá na tom, že předmětem badatelova zájmu může být pouze to, co je, a pokud se dá autor strhnout k úvaze o tom, co býti může anebo co býti má, vystupuje z role vědce; krajní stanovisko vylučuje dokonce úvahu z vědecké práce vůbec. I když považujeme za nezbytné nesměšovat volně ideje deskriptivní, analytické, explikativní

a normativní, a nepřestajný zřetel k tomu, co je, považujeme pro sociologii za podstatný, nesdílíme v marxistické sociologii pochopitelně toto stanovisko a úvaze o historické podmíněnosti daného stavu a o možnostech jiných variant se nevyhneme.

Jedním z limitů plného uplatnění žen v povoláních s vysokou prestiží a dobrým platem, na vedoucích místech a na místech špičkových odborníků je skutečnost, že k těmto místům je vztahována očekávání *plného a nerozptylovaného zaujetí prací*. V našem společenském vědomí trvá hluboce zakořeněný názor, že ženy nemohou dobře zastávat skutečně odpovědná místa, protože jim v tom brání jejich biologický úděl, mateřství. Tento názor je potvrzován skutečností, že špičková místa jsou muži vesměs obsazena.

Co to ale vlastně znamená „plné a nerozptylované zaujetí prací“? Vyžadují skutečně povolání s vysokou prestiží a dobrým platem, povolání složitá a exponovaná plnou nerozptylovanou angažovanost? Abychom si mohli odpovědět na otázku druhou, musíme si nejprve objasnit obsah pojmů, odpovědět tedy na otázku první.

Především a na jedné straně se tím rozumí plný počet hodin práce. Denně, týdně, celoživotně. Norma toho, co je ale plný počet hodin, není

Tabulka 4. Přibližná délka pracovního roku mužského manuálního pracovníka v Británii v povoláních s vysokým a nízkým počtem pracovních hodin

		Pracovních hodin ročně	Podíl z bdělého času ⁺)	Relativní index
středověk	vysoký	3 500	60 %	100
	nízký	2 750	47 %	100
střed 18. stol.	vysoký	3 600	62 %	103
	nízký	2 800	48 %	102
střed 19. stol.	vysoký	4 400	75 %	126
	nízký	3 000	51 %	109
1906	vysoký	2 900	50 %	83
	nízký	2 350	40 %	85
1924	vysoký	2 550	44 %	73
	nízký	2 250	39 %	82
1946	vysoký	2 440	42 %	69
	nízký	2 150	37 %	78
1972	vysoký	2 340	40 %	66
	nízký	2 000	34 %	73

⁺) Rozumí se po odečtení osmi hodin na spánek.

Pramen: Yyoung, Willmott 1973: 132.

ovšem nezávislá na společenském vývoji. Je velmi silně kulturně a historicky podmíněná: „plný počet hodin práce“ v životě člověka naší kultury prošel dramatickým vývojem, opsal ohromnou parabolu s vrcholem v první průmyslové revoluci a dnes je u většiny povolání menší než byl kdykoli předtím. Pro naše území nemáme pramen, ale pro Anglii, která je nám v tomto ohledu velmi podobná, nám poskytují zajímavá a zřejmě i pro nás platná data Young a Willmott (1973).

Z jejich údajů vidíme, že v doložitelném časovém údobí kolísá rozsah pracovní doby až o 50 %. Ve všech případech ale — a to je první specifikace obsahu vymezovaného pojmu — se rozumí v naší kultuře „plným počtem hodin“ plný počet hodin *muže*. Ten udává dobovou a kulturní normu. Jestliže ovšem považujeme dnes za plně zaměstnaného muže takového, který by odpracovaným počtem hodin byl zaměstnaný jen napůl ještě před sto lety, proč nepovažovat za plně zaměstnanou ženu, která dnes pracuje „jen napůl“ v z h l e d e m k n ě m u ?

Za druhé se plným počtem hodin myslí nepřerušovanost. Opět denně, týdně, celoživotně. I tento na první pohled dichotomizující znak ovšem v sobě skrývá a při bližším pohledu odhalí historicky podmíněnou kontinuitní variabilitu. Z minimální přestávky na nejnnutnější spánek a na jídlo se stalo každodenní volno stejně dlouhé jako pracovní doba, z neděle dvouapůldenní víkend. Čtyřtýdenní dovolená, kterou si dnes dopřává jako zákonné minimum evropský dělník, byla by ještě před sto lety výpadkem z práce, jasným a jednoznačným přerušením zaměstnání. A dnes přerušují prakticky všechna zaměstnání svou činnost na tuto dobu každý rok, a zrychlujícím se tempem přibývá povolání, která poskytují dovolenou šestitýdenní, osmitýdenní... a v Anglii je vážným předmětem diskuse návrh, aby i dělníci měli nárok po šesti letech práce vždy na jeden rok placené dovolené, jak je tomu u univerzitních profesorů už několik desítek let. Co tedy je a co není přerušením práce není nijak objektivně dáno, záleží opět na tom jak, kdy a pro koho.

Zásadní odpor je ovšem proti přerušení dlouhodobému, trvajícím více než jeden rok. Argumentuje se tu tím, že takové přerušení vede ke ztrátě kontaktů v profesi a k relativní dequalifikaci. Ale ani tady nedokážeme vyvrátit námitku, že i to je záležitostí optiky, a to zejména mužské a ženské optiky. Jak argumentují poněkud nadneseně, v jádru věci však nevývratně logicky některé ženy, proč se vlastně nepovažuje za dlouhodobé a kariéru fatálně zdržující přerušení, když muž vypadne z ekonomické činnosti na dva roky, aby se vycvičil válečnickému umění zabíjet, ale je všeobecně považováno za takové přerušení, když žena opustí přechodně zaměstnání, aby rodila? Na tutéž dobu, možná i kratší. Průměrný čas, po který přeruší práci vysokoškolačka pro mateřství, není nijak znamena-
telně delší nežli doba povinné presenční služby a obvyklých vojenských cvičení jejího manžela.

Zůstává nám tedy z plné a nerozptylované pracovní angažovanosti ja-

kožto objektivní, nikoli historicky anebo optikou sledovatele podmíněná proměnná už jen míra nerozptylovanosti, koncentrace, zaujetí. Ponecháme-li stranou jako sekundární a neuspokojující vysvětlení rozdílné koncentrace vysvětlení rozdílů v mužské a ženské psychice (a některá zjištění umožňují argumentaci proti takovému zdůvodnění u vysokoškolsky vzdělaných žen přineseme ještě v této kapitole), musíme hledat vysvětlení znovu ve vlivu rodiny. Jestliže je možné, aby i ředitelé velkých podniků měli běžně dvoudenní víkend a i špičkoví vědci měsíční i dvouměsíční prázdniny, nejde zřejmě ani tak o otázku času, jako o způsob, jakým mimopracovní čas ovlivňuje čas pracovní. Vypadá to, jako by ženám bránila v úspěšném výkonu nejexponovanějších povolání především skutečnost, že jako relaxaci a protiváhu pro fanatické zaujetí prací nemohou si vybrat některý z těch způsobů prožívání prázdně, jež jsou obvyklé u vysoce exponovaných pracovníků, neboť mají svůj volný čas řadu let vázaný na děti a rodinu. Takový způsob regenerace pracovní síly je pak neposiluje pro koncentraci v práci, ale naopak interferuje i do jejich pracovního výkonu svým rozptylujícím vlivem.

Tady musíme konstatovat, že — i když je věc podstatně složitější — narazili jsme na faktor relativně stálý. Nejen náš výzkum, ale i řada dalších šetření ukazuje, že ženy jsou mateřstvím absorbovány podstatně více nežli muži otcovstvím a zejména tam, kde dochází ke konfliktu zájmů, k nutnosti kompromisu mezi vyžadovaným standardem a možnou úrovní výkonu, ženy spíše sleví v práci, muži v pozornosti k dítěti. A při vši kritičnosti k nepřímým a literárním pramenům, nic v nich nenasvědčuje, že by tomu kdy bylo jinak. A jsou povolání, která skutečně vyžadují určité fanatické zaujetí, jež není měřitelné hodinami. Těch může být méně i více, to není podstatné, mohou tvořit i nepatrnou část dne. Musíme rozlišit jasně mezi prací v částečném úvazku s plným zaujetím a prací v plném úvazku s neúplným zaujetím. Franz Kafka byl bankovním úředníkem s plnou pracovní dobou. Psal po nocích; nazval by ho proto někdo spisovatelem na poloviční úvazek? Ve vedlejším pracovním poměru? Těžiště jeho osobnosti leželo v jeho spisovatelství, a to je pro výkon takové práce rozhodující. Po celou psanou historii naší kultury setkáváme se s tím, že muži jsou častěji těžištěm své osobnosti orientováni do sféry práce nežli ženy, všechno nasvědčuje tomu, že ve všech známých společnostech děti poutaly o něco více pozornosti žen nežli mužů, a to nejenom v nejranějším období úplné fyzické závislosti.

Je tu ovšem jeden nový moment: už to není tak samozřejmé. Tak jak jsme u mužů zjistili, že pociťují rozdíl mezi mírou pozornosti, kterou by podle vlastních standardů měli věnovat domácnosti a dětem, tak u vysokoškolsky vzdělaných žen dnes zjišťujeme ve vysokém podílu vědomí nedosahování vlastních standardů při výkonu profese, pro kterou se rozhodly, na kterou je jejich vzdělání připravilo a kterou vedle svých mateřských povinností zastávají.

Tabulka 5. Podíl negativních odpovědí na otázku: „Myslíte, že svému povolání věnujete tolik, kolik by se mu mělo věnovat?“ (u vysokoškoláků a vyučených podle pohlaví)

	Muži	Ženy
Vysokoškoláci	27 %+	37 %+++
Vyučení	14 %++	19 %

Všechny výsledky se zdají napovídat, že situace je zatím taková, že určité napětí, které sebou přináší náročné zaměstnání a spokojivé plnění rodičovských rolí, které je o něco vyšší v rodinách vysokoškolsky vzdělaných partnerů, řeší muži — pokud musí něco ustoupit — na účet své rodinné role, ženy na účet své role pracovní. Neznamená to ovšem, že by ženy z vysokoškolsky vzdělaných párů byly v pracovní sféře méně angažovány: jsou v něm angažovány j i n a k.

Analýze vnitřní struktury postojů k práci jsme věnovali samostatnou monografickou studii (Možný, 1972). Jak tato studie na velkém vzorku ($n = 3618$), reprezentativním pro úplnou ekonomicky aktivní populaci ČSSR, tak srovnávací výzkum zaměřený na vyučené a vysokoškolsky vzdělané páry (Možný, 1979) ukázaly, že vnitřní struktura postojů k práci je výrazně rozdílná u mužů a u žen. Na elementární úrovni interpretace zjišťujeme, že ženy jsou v práci celkově spokojenější. Muži jsou zejména kritičtější k organizaci práce na svém pracovišti, častěji jsou nespokojeni s hmotným prostředím svého pracoviště, častěji vycházejí špatně se svým nadřízeným, méně často jsou spokojeni se mzdou a méně často jsou spokojeni se svými pracovními vyhlídkami. Ženy si častěji stěžují jen na to, že je jejich práce namáhá. Muži přitom častěji pracují přesčas a častěji než ženy udávají, že pravidelná mzda od jejich zaměstnavatele není pro ně jediným zdrojem příjmu. O změně povolání uvažují muži méně často než ženy, kdežto o změně zaměstnání častěji; snad se dá říci, že jsou stabilizovanější ve své profesi (kterou si patrně častěji volí svobodněji), ale vzhledem k svým aspiracím o něco méně stabilizováni ve svém zaměstnání. Nacházíme u nich také volnější vztah mezi spokojeností v povolání a spokojeností v zaměstnání. Výsledky výzkumu podporují hypotézu, že pro ženu v její percepci práce je významnější její konkrétní pracovní poměr, místo, kde pracuje, kdežto pro muže je v práci významnější co dělá, obsah jeho práce, profesionální kariéra, uspokojení z práce. Jinak řečeno, pro ženy je významnější jejich zaměstnání, pro muže jejich povolání.

To všechno by ukazovalo na povrchnější přístup žen k práci než u mužů. Jenže: Analýza vnitřní struktury pojmu práce pro muže a ženy už přináší zjištění, že při pořadovém uspořádání u žen hraje významnější úlohu

v celkové spokojenosti spokojenost se mzdou a spokojenost s interpersonálními vztahy mezi zaměstnanci na pracovišti, kdežto muži se orientují při celkovém pocitu spokojenosti spíše podle možností, jež dává práce jejich seberealizaci. Pořadí váhy znaků je ale výrazně jiné pro spokojenost v práci a výrazně jiné pro stabilizaci v povolání a stabilizaci v zaměstnání. Jestliže lineární uspořádání znaků podle těsnosti vztahu k stabilizaci v povolání ukázal, že pro mužskou stabilizaci v povolání je významnější zajímavost práce než pro ženskou stabilizaci, lineární uspořádání podle významu pro stabilizaci v zaměstnání už upozornilo na důležitost zajímavosti práce pro stabilizovanost žen v určitém podniku a multidimenzionální analýza matice znaků práce, která umožňuje typologický přístup ukázala, že *mezi ženami existuje jako postojový syndrom prvořadě důležitosti pro určitý typ žen právě syndrom sebeuplatnění a zajímavosti práce*, který je oddělil od jiného typu, totiž od skupiny žen, které percipují práci jako bázi mezilidských vztahů nebo od jiného typu, které chápou práci jako určitý pracovní poměr, místo a prostředí, kde stráví významnou část svého života.

Hledáme-li diferencující znak, který nejvýrazněji třídí ženy do jednotlivých typů percepce práce, vynoří se nám na prvním místě stupeň kvalifikace. Úroveň dosaženého vzdělání má přitom daleko výraznější třídící vliv u žen nežli u mužů. Syndrom sebeuplatnění je zvláště silný u žen s vysokoškolskou kvalifikací, syndrom mezilidských vztahů u středního a syndrom pracovního prostředí u nejnižšího vzdělání. Muže vzdělání tak silně nediferencuje.

Podíváme-li se pak podrobněji na vnitřní strukturu koncepce práce u *vysokoškolsky vzdělaných mužů a žen*, odhalíme tu další signifikantní rozdíl: zejména na vysokoškolské úrovni je u mužů na rozdíl od žen syndrom seberealizace těsněji spojen se znaky ocenění, se sociálním uznáním výkonu, ať už ve formě mzdy anebo kariéry. Snad bychom mohli říci, že u mužů, na rozdíl od žen, se seberealizace častěji váže se sebeuplatněním. Všechno ukazuje na to, že ženy čerpají, pokud jsou orientovány na seberealizaci v práci, pocit zadostiučinění spíše z uznání těch, pro které svou práci dělají — ať už jsou to jejich nadřízení anebo „klienti“ v nejširším slova smyslu (žáci u učitele, pacienti u lékaře...), kdežto muži více potřebují mít svůj výkon potvrzen nějakou viditelnou distinkcí — platem, za který je možno „dát se vidět“, titulem, kterým je možno se představit... Ženu jakoby takováto příliš zřejmá distinkce, zejména pokud by byla vyšší než jsou distinkce *jejího* muže, spíše uváděla do rozpaků.

Tento neobvykle významný rozdíl nám tedy ukazuje, jak jinak jsou ženy v pracovních nejnáročnějších povoláních angažovány, jakým způsobem se adaptují na stávající situaci. Práce je pro ně stejně významným zdrojem uspokojení jako pro muže: to, co potřebují ušetřit na výkon mateřské role, nešetří především na meritorním výkonu, ale spíše na úsilí, jež je zapotřebí, aby se výkonu dostalo viditelného uznání — ať už ve

formě vyšší mzdy, anebo ve formě vertikálního služebního postupu, pověření řídicími funkcemi apod. Existují tu pochopitelně výjimky, a budou stále častější, ale v celkové příjmové a hierarchizační distribuci pozic je zatím zřetelně otištěn tento rozdíl.⁶⁶

Na tomto místě končíme s deskripcí a analýzou toho, co je. Na několika místech jsme se pokusili přispět i k pochopení toho, proč to tak je. Jinými slovy: teorii deskriptivní pokusili jsme se prohloubit v teorii explikativní. Naše explikativní idee se opíraly především o analýzu historické determinace daného stavu. Naše práce pochopitelně není úplná. Chybí v ní zřetelně zejména analýza dimenze moci, jež hraje nesporně nezanedbatelnou úlohu ve vztahu dvou pohlaví. V pracích našich sociologů rodiny ani v našich vlastních výzkumech není však pro ni zatím shromážděno dost materiálu. Neměli bychom se o co opřít, dostali bychom se do oblasti vědecky nelegitimní spekulace.

Řekli jsme si však už, že úvahu o možných alternativách daného stavu za nelegitimní ve vědě nepovažujeme. Pro marxistický přístup ke zkoumání sociální skutečnosti naopak vždycky byla a je charakteristická. Věnujme jí proto na závěr této kapitoly v rozsahu přísně omezeném aspoň elementární pozornost.

Jako sociologové musíme svou úvahu formulovat asi takto: Jsou možná taková institucionální řešení, jež by vytvořila prostor pro alternativní varianty? Myslitelná jsou. Ve sféře práce si dovedeme představit takové změny ve struktuře pracovního klimatu, jež by (při lepší organizaci práce, omezením ztrátových časů špičkových odborníků odvádějícími zaneprázdněními apod.) zproduktivnila jejich práci natolik, že by se zmenšil při stejném i vyšším výkonu nárok na počet hodin tak, že by bylo možno podat excelentní výkon i při podstatně omezené pracovní době. Z našeho dnešního pohledu a zbytkového rozsahu hodin by to znamenalo umožnění „exponované práce v omezeném pracovním úvazku“. Prospělo by to mužům i ženám. Mužům z těchto povolání by to poskytlo více prostoru pro orientaci i na jiné hodnoty, nežli jsou hodnoty pracovního výkonu a ochránilo by je to před hrozbou deformace osobnosti, obvyklé u jednostranných odborníků. Ženám by to otevřelo vstup i do vyšších postavení v těchto povoláních bez řešení dilematu jedináčka anebo ztrát z potěšení z mateřské role.

Ve sféře rodiny si také dovedeme představit alternativní uspořádání. Takové, které by pro pracovně špičkově exponované partnery vytvářelo v domácnosti klima, jež by pro oba partnery znamenalo daleko výraz-

⁶⁶ „V resortu ministerstva průmyslu ČSR z 21 generálních ředitelů není ani jedna žena, z 93 odborných ředitelů jen jedna žena, ze 745 náměstků podnikových ředitelů jen 15 žen. Také v resortu ministerstva zemědělství a výživy není ze 162 generálních ředitelů, odborných ředitelů a ředitelů ani jedna žena. V rámci ministerstva obchodu je to o něco lepší. Řediteluje tu asi šest procent žen ve funkcích náměstků a ředitelů.“ (Vlasta, 1981, č. 15, s. 18.)

něji příjemné, klidné a koncentrující relaxační zázemí, potřebné pro špičkový výkon náročného povolání. Řešení je tu nasnadě: jeho základem je přenesení podstatného podílu nepříjemných, unavujících a rozptylujících zátěží a starostí mimo domácnost. Koncept realizace této možnosti je někdy, od původního konceptu „osvobozené domácnosti“ podporované rozsáhlou sítí služeb po koncept, jenž je institucionalizován v jiných socialistických společnostech a jenž je založen na individuální placené výpomoci v domácnosti; tato forma je (při velké variabilitě jejich práce) zvláště významná pro pracovní náročná a podle toho odměňovaná povolání a postavení.⁶⁷

Výrazné zproduktivnění společensky významné práce, k němuž by institucionalizace této alternativy směřovala, činí tuto variantu ekonomicky racionální. Mluví pro ni však také racionalita sociální. Přispívala by k zrušení nucené volby mezi jednoznačně dominantní orientací na práci, při níž je rodina chápána jako oblast, která pro ni vytváří předpoklady, anebo dominantní orientaci na rodinu, jež chápe práci jako sféru, jež pro rozvoj života v rodině opatřuje prostředky.

Děti a mezilidské vztahy v rodině nemusejí nutně být chápány jenom a především jako rozptylující či posilující, ale vždycky vlastně instrumentální vzhledem k sféře práce. Mohou, a pro řadu lidí jsou, nezávislou hodnotou, zdrojem vnitřního uspokojení, sebezpotvrzení a spokojenosti. Jsou-li ale postaveni před alternativní volbu *buď* hledat hlavní zdroje své identity v práci a rodinu brát jako servisní zařízení k obnově sil, anebo se realizovat v kruhu své rodiny a na práci a veřejnou činnost se dívat jenom jako na zdroj prostředků, je každá volba špatná. Rozhodnutí pro orientaci do rodiny vede často k privatizaci a k přijetí takových standardů v práci a společenské angažovanosti, jež jsou velmi vzdáleny normativním ideám socialistického způsobu života. Ani jednoznačné rozhodnutí pro orientaci do veřejné sféry života však není — mělo-li by být realizováno jako společenský standard — pro společnost bez rizik: demografické problémy, před kterými stojíme, vysoký počet rozvodů, některé specifické výchovné problémy s dětmi právě u lidí společensky angažovaných na ně ukazuje.

Obvyklé řešení, jež jsme často zjišťovali i v rodinách vysokoškolsky vzdělaných partnerů, které se vyhýbá této alternativní volbě na úrovni individua tím, že ji přenáší na úroveň rodiny, kde jeden z partnerů (nejčastěji muž) postupně převezme dominantní orientaci do sféry veřejné a druhý (nejčastěji žena) se orientuje na zabezpečení rodiny ve sféře soukromé a v té komplementární sféře hospodaří každý jak nejlépe dokáže se silami a prostředky, jež mu zůstávají, není ani zdaleka pro všechny páry ideální. Podporuje tradiční sexuální stratifikaci jak ve sféře práce,

⁶⁷ Hojně využívána je v takových rodinách tato forma např. v NDR, kde mají pro její aplikaci dobrou oporu v pracovněprávních předpisech.

tak ve sféře rodiny. Už více než celé století je toto řešení kritizováno jako společensky trvale neakceptovatelné plýtvání kvalitami výkonu a racionality u žen a kvalitami něhy a empatie u mužů.

Otevření sféry práce a všech stupňů vzdělání a odstranění ekonomických zdrojů dominantní moci mužů učinila naše společnost k jejímu zrušení podstatný krok. Od analytického úsilí společenských věd teď společenská poptávka zřetelně očekává podklady k přípravě dalšího postupu. Některé nové předpoklady k němu ve stavu výrobních sil i výrobních prostředků zřejmě jsou: promýšlet nové možnosti, jež sebou přináší vědeckotechnická revoluce nejenom na úrovni společnosti obecně, ale i na úrovni individua (muže a ženy) a rodiny speciálně se stává aktuální.